

dr hab. Małgorzata Tatala, prof. ucz., <https://orcid.org/0000-0002-7073-8014>

Institut Psychologii

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Psychologiczna problematyka moralności religijnej w okresie średniej i późnej dorosłości

Psychological aspects of religious morality in middle and late adulthood

Abstrakt. W ramach badań wyłoniono strukturę moralności religijnej, która zawiera kategorie: podstawa funkcjonowania moralnego, stosunek moralny do sytuacji konfliktowych, postawa moralna wobec doświadczanych dysonansów, odniesienie do zasady autonomii moralnej. Dla podstawy funkcjonowania moralnego wyodrębniono subkategorie: Ja, inni, religia, konsekwencje. W przypadku stosunku moralnego do sytuacji konfliktowych są to: zadaniowy, unikający, emocjonalny, religijny. Dla postawy moralnej wobec doświadczanych dysonansów wyłoniono subkategorie: informacyjno-religijna, normatywna, unikająca, konfliktowa. W odniesieniu do zasady autonomii moralnej były to: zgodność i niezgodność. Zbadano 120 osób wyznania katolickiego, po 60 w okresie średniej i późnej dorosłości. Zastosowano Piagetowski wywiad eksploracyjno-krytyczny, którego konstrukcję oparto o model integralnego rozwoju religijności Walesy. Częstość występowania określonych subkategorii moralności religijnej była istotnie różnicowana przez wiek osób badanych dla: podstawa funkcjonowania moralnego, stosunek moralny do sytuacji konfliktowych, postawa moralna wobec doświadczanych dysonansów. W okresie późnej dorosłości religijność pełni ważną funkcję – szczególnie w sytuacjach konfliktowych lub związanych z doświadczanymi dysonansami moralnymi. **Słowa kluczowe:** moralność religijna, funkcjonowanie moralne, dysonans moralny, konflikty moralne, autonomia moralna

Abstract: As a result of the study, structure of religious morality including the following categories was distinguished: basis of moral functioning, moral attitude toward conflict situations, moral attitude toward experienced dissonances, and reference to moral autonomy. In terms of basis of moral functioning, the following subcategories were identified: self, others, religion, consequences. For moral attitude towards conflict situations, the distinguished subcategories were: task-oriented, avoidance, emotional, religious. In regard to moral attitude toward experienced dissonances, the subcategories were: informative, normative, avoidance, conflict. In terms of reference to moral autonomy, these were: compliance and non-compliance. The participants of the study were 120 Catholics, 60 in middle and 60 in late adulthood. A Piagetian exploratory-critical interview designed on the basis of Walesa's model of integral religiosity development was used. Statistical analyses showed that the frequency of specific subcategories of religious morality was significantly differentiated by age for the domains: basis of moral functioning, moral attitude toward conflict situations, and moral attitude toward experienced dissonance. In late adulthood, religiosity serves an important function, especially in situations of conflict or events related to experiencing moral dissonances.

Keywords: religious morality, moral functioning, moral dissonance, moral conflict, moral autonomy

1. Wprowadzenie

Jednym z największych wyzwań, przed którym stoi współczesna nauka, jest zbudowanie postulatów moralnych silnych i uniwersalnych na tyle, by mogły zostać

zaakceptowane przez wszystkich ludzi na świecie, a jednocześnie nie naruszały ram pojęciowych poszczególnych religii bądź systemów politycznych (Zagzebski, 2007). Większość badaczy jest zgodna co do tego, że systemy moralne powstają na skutek interakcji wartości, praktyk i mechanizmów psychologicznych. Ich integracja ma na celu uregulowanie egoizmu i umożliwienie prawidłowych relacji społecznych (Richerson, Boyd, 2008).

W celu przyjrzenia się zjawiskom związanym z moralnością człowieka, warto zwrócić uwagę na dwa główne nurty, w których rozwijają się badania. Pierwszy historycznie nurt wywodzi się od Piageta (1967) i Kohlberga (1978) oraz psychologii rozwojowej. Wiąże się z rozumieniem pojęć moralnych oraz procesem ich nabywania. W efekcie podjętych prac wprowadzono konceptualizację i pomiar rozwoju moralności rozumianej jako wynik rozwoju poznawczego. Według Piageta (1967) i Kohlberga (1978) zmiany w rozwoju moralnym polegają na przejściu z poziomu konformizmu do autonomii moralnej, której towarzyszy uwewnętrznienie większości zasad i norm moralnych oraz osiągnięcie perspektywy uniwersalnego moralnego punktu widzenia. Istotą rozwoju moralnego stanowi opanowanie siebie, nie tylko poprzez powstrzymanie się od niepożądanych reakcji, ale także przez działania zgodne z obowiązującym systemem wartości (Bandura, McDonald, 1963; Borowska, 2020; Chlewiński, 1991; Osewska, 2017).

Drugi nurt, oferowany przez psychologię, a zwłaszcza – neuronauką perspektywę, bazuje na ewolucyjno-neurologiczno-społecznej psychologii – jej rdzeniem są moralne emocje. Wstyd, poczucie winy, zakłopotanie i duma, które są przykładami emocji moralnych, są wywoływane przez autorefleksję i samoocenę. Takie reakcje pobudzają energię do czynienia dobra i unikania czynienia zła (Kroll, Egan 2004), ponieważ zapewniają natychmiastową karę (lub wzmocnienie) dla zachowania (Tangney, Stuewig, Mashek, 2007). Głównym założeniem tego nurtu, który opiera się na psychologii ewolucyjnej, neurologicznej i społecznej, jest to, że ewolucja ukształtowała ludzki mózg w taki sposób, że rozwinął on obszary mózgowie przeznaczone do doświadczania emocji moralnych. Badania neuronaukowe próbowały zweryfikować miejsca w mózgu odpowiedzialne za oceny moralne i empatię, koncentrując się na roli struktur korowych. Niemniej jednak, badacze podkreślają znaczenie więcej niż jednego obszaru mózgu, ponieważ myślenie moralne wchodzi w interakcje z innymi funkcjami poznawczymi, takimi jak rozumowanie abstrakcyjne, kontrola emocjonalna i poznawcza, integracja informacji, pamięć (Cuñat-Agut, Martí-Vilar, Suay, 2016).

Oba nurty, które prezentują holistyczny sposób rozumienia moralności, rzadko dotyczyły moralności religijnej (Haidt, 2008). Wielu badaczy stara się odpowiedzieć na pytanie o prawdopodobne przyczyny takich zachowań moralnych, które są umiejscowione zarówno w jednostce, jak i w środowisku (społecznym). Nauka stara się zatem integrować oba prezentowane podejścia – tworzy syntezę, która ukazuje moralność zarówno w kontekście procesów poznawczych, afektywnych, automatycznych, jak i świadomych

(Bargh, Chen, Burrows, 1996). Rozumowanie moralne może odzwierciedlać stosowanie abstrakcyjnych zasad moralnych, ale także konkretnych doświadczeń życiowych lub tożsamości religijnych, które wykorzystywane są do umiejscowienia siebie w świecie (Cushman, 2013).

Złożoność relacji pomiędzy religią a moralnością wynika z samego faktu, że oba konstrukty są wielowymiarowe i odnoszą się do różnych sfer rzeczywistości. Podobnie, jak religijne wartości wpływają na postawy moralne człowieka, tak też treści moralne niezależne od religii mogą oddziaływać na jej percepcję. Yilmaz i Bahçekapili (2015) zauważyli, że komponenty: poznawczy, afektywny oraz behawioralny religijności są negatywnie skorelowane z podejmowaniem moralnie wątpliwych zachowań. Na poziomie ogólnym ustalenia te wspierają liczne twierdzenia uczonych podkreślających wartościujący i normatywny wpływ religii w społeczeństwach (Field, 1979; Skovoretz, Fararo, 1986; Walesa, Tatala, 2020).

Religijność pełni bardzo ważne funkcje w życiu człowieka. Chlewiński (1991) wspomina o kilku najbardziej istotnych aspektach, jakimi są: nadawanie życiu sensu, porządkowanie i hierarchizowanie wartości, wzmacnianie poczucia zaufania i bezpieczeństwa, identyfikacja z grupą i samym sobą oraz funkcja terapeutyczna. Z uwagi na to, że religijność i moralność są ze sobą ściśle powiązane, dlatego też szczególnym zainteresowaniem badaczy cieszy się zagadnienie moralności religijnej (Mariański, 2014; Tatala, 2008). Jedną z definicji moralności religijnej proponuje Walesa (2005) w poznawczo-rozwojowym modelu integralnego rozwoju religijności. Zaproponowany przez niego model ujmuje religijność całościowo, łącząc ze sobą wszystkie aspekty ludzkiej egzystencji tj. sferę poznawczą, emocjonalną i społeczną. Funkcją moralności religijnej jest pomoc w podejmowaniu właściwej oceny i obieraniu odpowiedniej postawy wobec zdarzeń o charakterze moralnym. Wynika ona zarówno z natury, osiągnięć kultury, jak i religijności człowieka (Rydz, Walesa, Tatala, 2017; Tatala, 2009). Moralność religijna tym różni się od klasycznie ujmowanej, że kryterium odniesienia są tu religijne podstawy moralności (Tatala, 2000). Manifestacją tego typu moralności jest odnoszenie wątpliwości w kwestiach spornych do zasad religijnych (Tatala, 2008).

Ustalenia Walesy (2005) można podsumować w ramach kilku głównych obszarów tematycznych wyrażania się moralności: podstawa, na której człowiek opiera swoje funkcjonowanie moralne, stosunek moralny do świata zewnętrznego (w tym: do sytuacji konfliktowych, doświadczanych dysonansów), a także rozumienie autonomii moralnej, będącej wyrazem dojrzałości moralnej. Można zatem przypuszczać, że wymienione aspekty mogą być także zróżnicowane w zależności od stopnia dojrzałości i etapu rozwoju zarówno moralności, jak i religijności człowieka (Rydz, Walesa, Tatala, 2017).

Rozwój człowieka jako ciągły proces, w którym następuje przekształcanie się zachowań i struktury psychicznej, dotyczy także aspektu moralności (Michalska, Szymanik-

Kostrzewska, Gurba, Trempała, 2016). W okresie dzieciństwa oraz dorastania zmiany w zakresie moralności związane są przede wszystkim z autorytetem rodziców, następnie nauczycieli, a w dalszej kolejności – rówieśników (Młyński, 2020). Z kolei w okresie dorosłości zmiany te łączą się ze wzrostem doświadczeń i osiągnięć człowieka (Czyżowska, 2008). Wówczas następuje krystalizowanie się mądrości życiowej, która jest wyrażana poprzez wyrozumiałość, życzliwość i potrzebę jej przekazywania młodszemu pokoleniu (Walesa, Tatala, 2020). Podobnie jak moralność, tak też religijność rozwija się w biegu życia. W okresie dzieciństwa jest to religijność magiczna i autorytarno-prawna, natomiast w okresie dorastania i młodzieńczym – autonomiczna i autentyczna (Tatala, 2008). W przypadku dorosłości etapy religijności dzielą się na trzy okresy – odpowiednio dla wczesnej, średniej i późnej dorosłości. Dla okresu wczesnej dorosłości jest to religijność realistyczno-stabilna, dla średniej dorosłości religijność spełniona, a dla późnej dorosłości religijność eschatologiczna (Walesa, Rydz, 2019). Okres religijności spełnionej to czas budowania poczucia realizacji, a także zawiązywania bliskich relacji, więzi. Okres ten wiąże się szczególnie z krystalizowaniem się religijności i ustaleniem właściwej dla danej osoby hierarchii wartości opartej o moralność religijną. Ostatni okres – religijności eschatologicznej, to czas uzasadniania sensu własnego życia, a także próby syntezy dotychczasowych przeżyć (Tatala, 2020). Religijność ta wyraża się pogłębioną relacją z Bogiem i orientacją uwagi oraz przeżyć w stronę doświadczeń religijnych (Tatala, Walesa, 2020). Religijność pełni funkcję ochronną dla rozwiązania problemów związanych z przemijaniem, poczuciem samotności (Łoś, 2020).

Celem podjętych badań było wyłonienie subkategorii w zakresie dziedzin moralności religijnej proponowanych przez Walesę (2005) u osób dorosłych. Sprawdzone także, czy są one (subkategorie) różnicowane ze względu na okres średniej i późnej dorosłości.

2. Metoda

2.1. Osoby badane

W ramach niniejszego projektu zbadano 120 religijnych osób (po 60 na każdy okres rozwojowy). Próba została zrównoważona ze względu na płeć. Badania przeprowadzono wśród osób wyznania katolickiego zaangażowanych w życie religijne i należących do różnych wspólnot Kościoła Katolickiego. Osoby badane pochodziły głównie z województw: podkarpackie, małopolskie, mazowieckie, lubelskie, podlaskie i świętokrzyskie.

2.2. Procedura badawcza

Prowadzone badanie miały charakter jakościowy. Rozmowy z badanymi prowadzono podczas indywidualnych spotkań. Osoby były poinformowane o celu prowadzonych badań. Zostały zapewnione o anonimowości i dobrowolności udziału

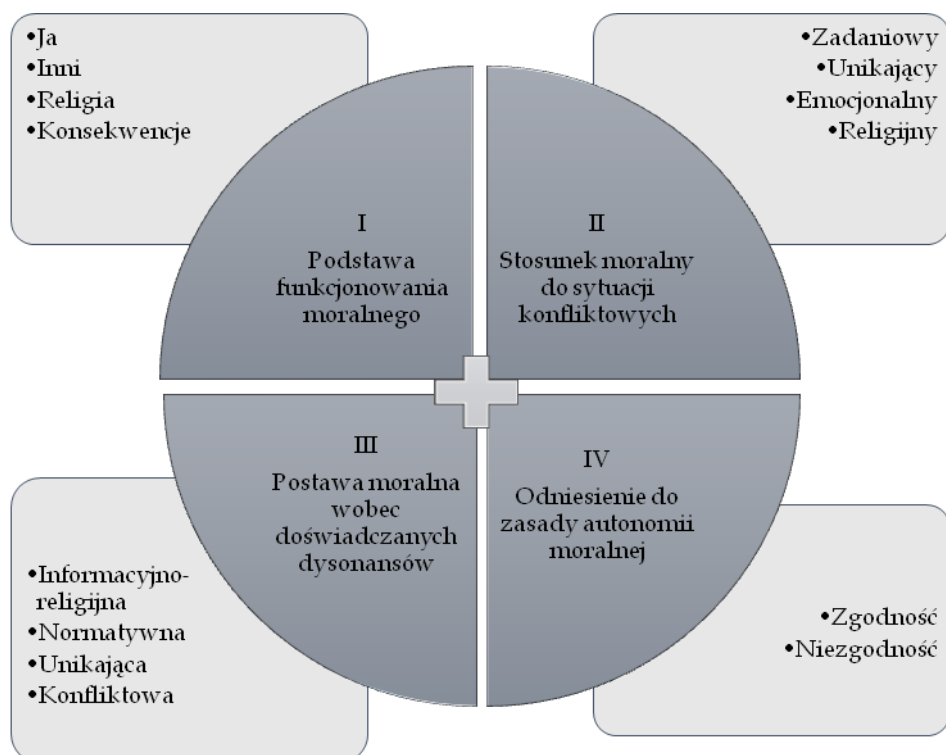
w badaniu. Schemat badań utrzymany był w nurcie badań przekrojowych ze względu na fakt niewielkiego wpływu kohorty historycznej, który skłaniałby do prowadzenia badań podłużnych (Bengtson, Silverstien, Putney, Harris, 2015, Shulgin, Zinkina, Korotayev, 2019). Do badań użyto kwestionariusz zawierający zestaw pytań do wywiadu eksploracyjno-krytycznego na temat rozwoju moralności religijnej osób dorosłych. Podstawą jego konstrukcji była integralno-rozwojowa koncepcja religijności Walesy (2005). Osobom badanym zadano następujące pytania odnoszące się do moralności religijnej:

- 1) Czym się Pani/Pan kieruje w rozpoznawaniu dobra i zła moralnego?
- 2) Jak radzi sobie Pani/ Pan z tym, co przeszkadza Pani/ Panu w kontaktach z Bogiem i ludźmi?
- 3) Jak radzi sobie Pani/ Pan z niejednolitym ocenianiem ważnych wydarzeń przez autorytety moralne?
- 4) Jak rozumie Pani/ Pan zasadę: *Kochaj i czyń co chcesz?*

Uzyskane wyniki badań poddano kategoryzacji - przekształceniu danych jakościowych na dane ilościowe, które w efekcie przeprowadzonej kategoryzacji umożliwiły analizę statystyczną zebranego materiału. Wartość psychometryczną wykorzystanej metody sprawdzono za pomocą testu rzetelności. Oceny rzetelności dokonano metodą test-retest. Powtórne badanie wykonano po upływie dwóch tygodni w grupie 40 osób. Pięciu sędziów kompetentnych oceniło na skali od 0 do 100 stopień podobieństwa odpowiedzi osób badanych uzyskanych z pierwszego i drugiego badania. Sędziowie byli zgodni w swoich ocenach (brak istotnych różnic pomiędzy wynikami uzyskanymi z pierwszego etapu badań i wynikami z powtórnego badania test-retest). Wskazuje to na stabilność uzyskanych wyników. Zastosowanie nieparametrycznego współczynnika zgodności *W*-Kendalla potwierdziło zgodność ocen sędziów ($p < 0.001$).

2.3. Sposób opracowania wyników badań

Uzyskane dane empiryczne pozwoliły na wyodrębnienie 14 szczegółowych subkategorii w ramach czterech głównych kategorii wypowiedzi: (1) podstawa funkcjonowania moralnego; (2) stosunek moralny do sytuacji konfliktowych; (3) postawa moralna wobec doświadczanych dysonansów; (4) odniesienie do zasady autonomii moralnej (Walesa, 2005) (por. rysunek 1).

Rysunek 1. Struktura moralności religijnej

W odniesieniu do wypowiedzi odnoszących się do podstawy funkcjonowania moralnego wyróżniono cztery subkategorie: (1) Ja; (2) inni, (3) religia i (4) konsekwencje, które odnoszą się do znajomości reguł moralnego postępowania i przekonań moralnych; wskazując na posiadane przez badanych kompetencje w zakresie funkcjonowania moralnego. Subkategoria Ja zawiera wypowiedzi, których treść dotyczyła rozpoznawania przez badanych dobra i zła moralnego oraz doskonalenia samego siebie i własnych umiejętności. Na przykład: *Myślę, że z rozróżnieniem dobra i zła moralnego nie mam większych problemów. Gorzej z tym, żeby wybierać to, co dobre, a nie złe* [56M42¹]. Subkategoria inni wskazuje na udział osób stanowiących autorytet moralny, którym zazwyczaj była osoba

¹ Skrót ten jest odniesieniem do arkusza zawierającego cały wywiad z osobą badaną. Początkowy numer oznacza liczbę porządkową wywiadu, następnie występuje wskazanie na płeć oraz wiek osoby badanej.

duchowna czy lider wspólnoty religijnej: *Mam stałego spowiednika, który w szczególnych sprawach pomaga mi rozsądzić, gdy mam wątpliwości* [24M68]. Wypowiedzi wskazujące na religię oznaczają kierowanie się jedynie aspektem religijnym (np. Dekalog, Pismo Święte) i podejmowanie słusznych wyborów moralnych uwzględniających indywidualną relację z Bogiem: *Kieruję się Przykazaniami, Bożym światłem, życiem według Bożych zasad* [48K52].

Subkategoria konsekwencje odnosi się głównie do słusznych i wartościowych moralnie działań (decyzji moralnych) i kierowania się zasadami obejmującymi porządek społeczny, co prowadzi do odczuwania satysfakcji moralnej ze zrealizowanego dobra: *Gdy robię coś złe, to czuję niepokój, rozdrażnienie, gniew, niezadowolenie. Dobro przynosi owoce, radość, pokój* [12K31].

W odniesieniu do wypowiedzi obejmujących stosunek moralny do sytuacji konfliktowych wyodrębniono cztery subkategorie: (1) zadaniowa, (2) unikająca, (3) emocjonalna i (4) religijna. Subkategoria zadaniowa odnosi się do wypowiedzi wskazujących na przeżywanie wątpliwości, kryzysy i podejmowanie określonych działań, które prowadzą do odczuwania satysfakcji moralnej ze zrealizowanego dobra. Na przykład: *Staram się pokonywać siebie siłą woli. Pracuję nad swoimi słabościami. Jak czuję do kogoś gniew, to staram się zastąpić go, szukając w tej osobie i naszej relacji pozytywnych stron i zalet* [39M38]. Wypowiedzi odnoszące się do subkategorii unikająca cechują się brakiem zaangażowania w sprawy związane z doświadczanymi trudnościami, czego przykładem jest następująca wypowiedź: *Staram się odsuwać od siebie takie rzeczy* [29M30]. Subkategoria emocjonalna dotyczy ponoszenia kosztów psychicznych związanych z negatywnymi emocjami. Przeżywane emocje niekiedy stają się problemem, który często wyrażany jest poprzez bunt, kryzys czy poczucie osamotnienia: *Jestem z natury prostolinijna, żeby nie powiedzieć naiwna. Wiele czasu zajęło mi zrozumienie, że nie wszyscy ludzie są ze mną szczerzy i uczciwi* [72K68]. Subkategoria religijna obejmuje ukierunkowanie działań moralnych w sytuacjach konfliktowych, skierowanych bezpośrednio do Boga, wyrażających się przez modlitwę, nadzieję, umacnianie więzi i bliskości z Nim. Przyczynia się to do wzrostu zaufania Bogu, dając poczucie bezpieczeństwa, mimo niekiedy ponoszenia osobistych kosztów: *Pomaga mi częsta spowiedź, modlitwa, w której mogę się zatrzymać, przemyśleć jeszcze raz sytuację* [7M50].

Wypowiedzi dotyczące postawy moralnej wobec doświadczanych dysonansów podzielono na cztery subkategorie: (1) informacyjno-religijna, (2) normatywna, (3) unikająca i (4) pozostająca w konflikcie. Postawa informacyjno-religijna wiąże się z aktywnym poszukiwaniem informacji i uzasadnień religijnych z jednoczesną otwartością na integrację nowych treści. Przejawia się poprzez subiektywne przyjęcie wartości niezbędnych do urzeczywistnienia zasad moralnych, pomimo przeżywanych niekiedy sprzecznych postaw: *Tutaj przychodzi właśnie z pomocą Pismo Święte. Dzięki temu, że znam Słowo Boże, uczestniczę w rekolekcjach, katechezach, mam umiejętność szukania odpowiedzi. Mam wyrobiony obraz, zdanie* [44K44]. Przyjęcie postawy normatywnej odznacza się obroną i chęcią utrzymania *status quo*;

jest ona charakterystyczna dla osób kierujących się konformizmem moralnym: *Jeśli ktoś jest dla mnie autorytetem moralnym, to z racji posłuszeństwa staram się być posłuszny* [29M30].

Postawa unikająca cechuje się zachowaniami odraczającymi konfrontację z problemami moralnymi: *Odcinam się od tego. Nie słucham tego, tylko żyję według swojej myśli, tak jak ja myślę* [53K66]. Subkategoria konfliktowa obejmuje wypowiedzi dotyczące dylematów moralnych, które się pojawiają na skutek braku jednoznacznych i wyrazistych ocen wyrażanych przez autorytety moralne. Prowadzi to do przeżywania przez badanych dyskomfortu i wyrażania dezaprobaty wobec proponowanych przez autorytety rozstrzygnięć związanych są ze sferą moralności. Na przykład: *Zadaję sobie wtedy pytanie czy to jest autorytet moralny? Potem mnie wkurza i daję sobie z tym spokój. Szukam innego autorytetu moralnego* [76M54].

W ramach zasady autonomii moralnej wyłoniono dwie subkategorie: zgodność i niezgodność. Wypowiedzi dotyczące subkategorii zgodność dotyczą znajomości norm postępowania, uwzględniania bardziej subtelnych i egzystencjalnie znaczących reguł, które nie stanowią zaprzeczenia dobra innych osób. Ilustracją tego jest następująca wypowiedź: *Przez tę zasadę Kochaj i czyń, co chcesz Bóg mówi nam: kochaj innych ludzi i bądź wolny, rób, co chcesz, tylko nie krzywdź przy okazji innych* [15K34]. Subkategoria niezgodność wyraża się zasadniczo w jednowymiarowej, dosłownej interpretacji reguł moralnego postępowania. Na przykład: *Dla mnie te słowa: Kochaj i czyń, co chcesz wzajemnie się wykluczają. Kochanie rozumiem jako miłość, czyli całkowite bezinteresowne oddanie się komuś. Natomiast czynienie tego, czego ja chcę, jest dla mnie egoizmem i pychą, żądaniem czegoś, czego ja chcę* [51M43].

3. Wyniki

Głównym celem przeprowadzonej analizy statystycznej była weryfikacja zróżnicowania wystąpień subkategorii w ramach dwóch okresów rozwojowych – średniej i późnej dorosłości. By określić częstość klasyfikacji poszczególnych obserwacji zastosowano test V- Kramera dla każdej z czterech kategorii moralności religijnej.

Tabela 1. Zróżnicowanie wystąpień subkategorii podstawy funkcjonowania moralnego

		Okres rozwojowy						Ogółem	
		Średnia dorosłość			Późna dorosłość				
		<i>n</i>	%	Reszta skorygowana	<i>n</i>	%	Reszta skorygowana	<i>n</i>	%
Podstawa funkcjonowania moralnego	Ja	8	13,3%	-0,8	11	18,3%	0,8	19	15,8%
	inni	24	40,0%	3,8	6	10,0%	-3,8	30	25,0%
	religia	24	40,0%	-2,2	36	60,0%	2,2	60	50,0%
	konsekwencje	<5	<i>n</i> <5	<i>n</i> <5	7	11,7%	0,9	11	9,2%
Ogółem		60	100,0%		60	100,0%		120	100,0%

V Kramera = 0.35; $p < 0.01$

W przypadku kategorii podstawa funkcjonowania moralnego zaobserwować można, że wypowiedzi osób w średniej dorosłości częściej cechowały się subkategorią inni, natomiast dla późnej dorosłości była to religia.

Tabela 2. Zróżnicowanie wystąpień subkategorii stosunek moralny do sytuacji konfliktowych

		Okres rozwojowy						Ogółem	
		Średnia dorosłość			Późna dorosłość				
		n	%	Reszta skorygowana	n	%	Reszta skorygowana	n	%
Stosunek moralny do sytuacji konfliktowych	zadaniowy	21	35,0%	2,1	11	18,3%	-2,1	32	26,7%
	unikający	18	30,0%	2,0	9	15,0%	-2,0	27	22,5%
	emocjonalny	<5	n<5	n<5	<5	n<5	n<5	5	4,2%
	religijny	20	33,3%	-2,9	36	60,0%	2,9	56	46,7%
Ogółem		60	100,0%		60	100,0%		120	100,0%

V Kramera = 0.32; $p < 0.01$

W przypadku wymiaru stosunek moralny do sytuacji konfliktowych zaobserwować można, że wypowiedzi osób w średniej dorosłości częściej cechowały się subkategorią zadaniowy i unikający, natomiast dla późnej dorosłości była to subkategoria religijny.

Tabela 3. Zróżnicowanie wystąpień subkategorii postawa moralna wobec doświadczanych dysonansów

		Okres rozwojowy						Ogółem	
		Średnia dorosłość			Późna dorosłość				
		n	%	Reszta skorygowana	n	%	Reszta skorygowana	n	%
Postawa moralna wobec doświadczanych dysonansów	informacyjno-religijna	<5	n<5	n<5	21	35,0%	3,8	25	20,8%
	normatywna	29	48,3%	1,3	22	36,7%	-1,3	51	42,5%
	unikająca	13	21,7%	0,7	10	16,7%	-0,7	23	19,2%
	konfliktowa	14	23,3%	1,7	7	11,7%	-1,7	21	17,5%
Ogółem		60	100,0%		60	100,0%		120	100,0%

V Kramera = 0.36; $p < 0.01$

W przypadku wymiaru postawa moralna wobec doświadczanych dysonansów zaobserwować można, że wypowiedzi osób w późnej dorosłości były istotnie zróżnicowane ze względu na subkategorię wypowiedzi informacyjno-religijny. Nie wykazano natomiast istotnych statystycznie różnic w zakresie odniesienia do zasady autonomii moralnej ($p > 0.05$).

Dyskusja

Związek między religią a moralnością jest od dawna przedmiotem ważnej debaty. Można zadać pytanie: Czy religia czyni człowieka bardziej moralnym? Przeprowadzone badania pozwoliły na kategoryzację jakościowych wyników oraz opisanie moralności religijnej w następujących aspektach: podstawa funkcjonowania moralnego, stosunek moralny do sytuacji konfliktowych, postawa moralna wobec doświadczanych dysonansów, odniesienie do zasady autonomii moralnej. W przypadku podstawy funkcjonowania moralnego wyodrębniono cztery subkategorie. Były to: Ja, inni, religia, konsekwencje, wskazując na kryterium odniesienia podczas dokonywania sądów, decyzji moralnych. Dla stosunku moralnego do sytuacji konfliktowych wyłoniono także cztery subkategorie: zadaniowa, unikająca, emocjonalna i religijna. Odzwierciedlają one sposób moralnego radzenia sobie z sytuacją konfliktową. W przypadku postawy moralnej wobec doświadczanych dysonansów zaproponowano kolejno subkategorie: informacyjno-religijna, normatywna, unikająca i konfliktowa. Dotyczą one strategii rozwiązywania dylematów moralnych w sytuacji otrzymywania niejednoznacznych informacji moralnych z otoczenia. Wypowiedzi odnoszące się do stosunku wobec zasady autonomii moralnej zaklasyfikowano do dwóch subkategorii: zgodność i niezgodność. Wyodrębniona zmienność w zakresie aspektów moralności religijnej jest wynikiem wielu czynników – zarówno odrębności grup, kultur, jak i zróżnicowania w zakresie nabytych doświadczeń społecznych (Ryś, 2015; Turiel, 2006). Zatem tak, jak niektóre wymiary religii mogą promować pewne aspekty moralności, tak też inne mogą służyć tłumieniu lub utrudnianiu tych samych lub innych aspektów (McKay, Whitehouse, 2014). W zależności od tego, które aspekty ze sobą wchodzi w interakcje, osoby mogą preferować określoną subkategorię moralności religijnej. Osoby angażują się w rozumowanie moralne przede wszystkim po to, by szukać dowodów na poparcie swoich początkowych intuicji, a także by rozwiązać rzadkie i niekiedy trudne przypadki, gdzie wiele intuicji pozostaje w konflikcie (Haidt, 2008).

W kolejnym kroku zweryfikowano, czy wyłonione subkategorie zróżnicowane są pod względem częstości występowania wśród osób w okresie średniej i późnej dorosłości. Dla trzech spośród czterech wyłonionych kategorii różnice w zakresie częstości ich występowania okazały się być istotne statystycznie. Osoby w późnej dorosłości częściej niż osoby w średniej dorosłości uwzględniały religijny aspekt moralności – zarówno w przypadku podstawy funkcjonowania moralnego stosunku moralnego do sytuacji konfliktowych oraz postawy moralnej wobec doświadczanych dysonansów. Z kolei osoby w średniej dorosłości w aspekcie ich podstawy funkcjonowania moralnego istotnie częściej niż osoby w późnej dorosłości kierowały się i uwzględniały opinię, radę i wsparcie innych osób. Ponadto dla stosunku moralnego do sytuacji konfliktowych istotnie częściej niż osoby w późnej dorosłości wybierały zadaniową lub unikającą strategię moralnego radzenia sobie.

Niniejsze badania wskazują, że religijność osób w wieku późnej dorosłości jest statystycznie istotnym elementem odpowiedzi na pytania odwołujące się do struktury moralności religijnej. Jest to zgodne z wynikami w świetle których religijność stanowi predyktor moralnych zachowań (Conroy, Emerson, 2004).

Zaobserwowane różnice pomiędzy osobami w średniej i późnej dorosłości w zakresie moralności religijnej mogą także świadczyć o tym, że osoby w późnej dorosłości cechowały się wyższym poziomem ogólnie rozumianej religijności (Bengtson i in., 2015) oraz posiadały bardziej klarowny i spójny obraz Boga (Kostrubiec-Wojtachnio, Tatala, 2014). O wyższym poziomie tych kompetencji przemawia także w sposób pośredni osiągnięcie poziomu religijności eschatologicznej przez osoby w późnej dorosłości, która wyraża się w skłonności do bardziej intensywnego i wszechstronnego odnoszenia wszystkiego do Boga (Walesa, Rydz, 2019). Sprzyja temu osiągnięta mądrość, w tym okresie obejmuje ocenę całości życia (Erikson, 1963).

Niniejsze badania, poprzez nowatorski charakter wyróżnionych subkategorii moralności religijnej, niosą szereg ograniczeń. Po pierwsze eksploracyjny charakter opracowania nie zapewnia konfirmacji trafności zaprezentowanego modelu – wsparcie dla słuszności wprowadzanych terminów teoretycznych stanowiła weryfikacja stabilności ocen sędziów. W przyszłości warto byłoby jednak zadbać o stworzenie skal dla wyodrębnionych subkategorii moralności religijnej. Badania pozwoliły przeanalizować dystrybucję subkategorii w obu okresach rozwojowych i je ze sobą porównać. Pewne jest jednak, że za powodem zróżnicowania w zakresie subkategorii mogą stać także inne zmienne – w tym psychologiczne i socjodemograficzne. W przyszłości warto byłoby kontrolować, jako zmienną – poziom religijności w poszczególnych grupach wiekowych, która może mieć istotny udział w przyporządkowywaniu wypowiedzi osób do określonej subkategorii moralności religijnej.

Prezentowane w niniejszym artykule wyniki badań wpisują się w dyskusję na temat rozumienia moralności o charakterze religijnym. Weryfikowano zróżnicowanie wynikające z przynależności do określonego okresu rozwojowego w specyficznej próbie – religijnych osób dorosłych. Zjawisko moralności religijnej jest subtelnym procesem i jednym z wymiarów religijności, który w przypadku ogólnej populacji mógłby być niezwykle trudny do zaobserwowania. Wyniki dotyczące wyższego poziomu religijnego aspektu badanej moralności w grupie osób w późnej dorosłości w porównaniu do osób w średniej dorosłości, mogą stanowić inspirację do poszukiwania potencjalnych predyktorów determinujących częstość występowania poszczególnych subkategorii moralności religijnej.

Bibliografia:

Albans, K., Johnson, M. (2013). *God, me, and being very old: Stories and spirituality in later life*, London: SCM Press.

- Allport, G. W., Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432–443, <https://doi.org/10.1037/h0021212>.
- Bandura, A., McDonald, F.J. (1963). Influence of social reinforcement and the behavior of models in shaping children moral judgment, *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (3), 274–281, <https://doi.org/10.1037/h0044714>.
- Bargh, J. A., Chen, M., Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71 (2), 230–244, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.230>.
- Bengtson, V. L., Silverstien, M, Putney, N. M., Harris, S. C. (2015). Does Religiousness Increase with Age? Age Changes and Generational Differences Over 35 Years, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 54 (2), 363–379, <https://doi.org/10.1111/jssr.12183>.
- Borowska, M. (2020). Psychologiczne tendencje w religijności osób żyjących w związkach niesakramentalnych [Psychological trends in religiosity of people living in non-sacramental relationships], (in © M. Borowska, K. Kraśniewska (eds.), *Konteksty religijności i rodziny [Contexts of religiosity and family]*, 301-329, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, <http://dx.doi.org/10.15633/9788374389327.08>.
- Chlewiński, Z. (1991). *Dojrzałość, osobowość, sumienie, religijność [Maturity, personality, conscience, religiosity]*, Poznań: W drodze.
- Conroy, S.J., Emerson, T. L. (2004). Business ethics and religion: Religiosity as a predictor of ethical awareness among students, *Journal of Business Ethics*, 50 (4), 383–396.
- Cuñat-Agut, M., Martí-Vilar, M & Suay, F. (2016). Brain structures involved in moral reasoning: a review, *The International Journal of Psychosocial and Cultural Genomics, Consciousness & Health Research*, 2 (2), 38-45.
- Cushman, F. (2013). Action, outcome, and value: A dual-system framework for morality, *Personality and Social Psychology Review*, 17(3), 273–292, <https://doi.org/10.1177/1088868313495594>.
- Czyżowska, D. (2008). O celu i granicach rozwoju moralnego [Purpose and limits of moral development], *Analiza i Egzystencja [Analysis and Existence]*, 8, 85–101.
- Dillon, M., Wink, P. (2007). *In the course of a lifetime: Tracing religious beliefs, practice, and change*, Berkeley: University of California Press.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton.
- Field, A.J. (1979). On the explanation of rules using rational choice models, *Journal of Economic Issues*, 13 (1), 49–72, <https://doi.org/10.1080/00213624.1979.11503610>.
- Haidt J. (2008). Morality, *Perspectives on Psychological Science*, 3 (1), 65–72, <https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2008.00063.x>.

- Hayward, R.D., Krause N. (2013). Patterns of change in religious service attendance across the life course: Evidence from a 34-year longitudinal study, *Social Science Research*, 42 (6), 480–489, <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2013.06.010>.
- Kohlberg, L. (1978). Revisions in the theory and practice of moral development, *New directions for child and adolescent development*, 2, 83–87, <https://doi.org/10.1002/cd.23219780207>.
- Kostrubiec-Wojtachnio, B., Tatala, M. (2014). Obraz Boga u młodzieży wyznania katolickiego, [Image of God in young Catholics], *Psychologia Rozwojowa [Developmental Psychology]*, 19 (1), 85–102, <https://doi.org/10.4467/20843879PR.14.005.1727>.
- Kroll, J. & Egan, E. (2004). Psychiatry, moral worry, and moral emotions, *Journal of Psychiatric Practice*, 10 (6), 352–60, <https://doi.org/10.1097/00131746-200411000-00003>.
- Łoś, Z. (2020). Postawa wobec religii a relacje dorosłych z ich rodzicami w okresie dzieciństwa, doświadczenia z rówieśnikami oraz wybrane wymiary osobowości, [Attitudes toward religion versus adults' relationships with their parents during childhood, experiences with peers, and selected personality dimensions], (in:) M. Borowska, K. Kraśniewska (red.), *Konteksty religijności i rodziny [Contexts of religiosity and family]*, 171–230, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, <http://dx.doi.org/10.15633/9788374389327.05>.
- Mariański, J. (2014). *Kontrowersje wokół relacji religii i moralności: tożsamość czy rozbieżność?: studium socjologiczne, [Controversies over the relationship between religion and morality: identity or divergence: a sociological study]*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- McKay, R., Whitehouse, H. (2015). Religion and morality, *Psychological Bulletin*, 141 (2), 447–473, <http://dx.doi.org/10.1037/a0038455>.
- Michalska, P., Szymanik-Kostrzewska, A., Gurba, E., Trempała, J. (2016). Rozwój myślenia w dorosłości: o sposobach badania rozumowania postformalnego w codziennych sytuacjach, [Development of thinking in adulthood: ways to explore postformal reasoning in everyday situations], *Psychologia Rozwojowa, [Developmental Psychology]*, 21 (2), 55–71, <http://dx.doi.org/10.4467/20843879PR.16.010.5088>.
- Młyński, J. (2020). Rodzina fundamentem trwałości społeczeństwa [Family as the foundation of a sustainable society]. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio [Quarterly Journal Fides et Ratio]*, 4 (44), 132–148, <https://doi.org/10.34766/fetr.v44i4.447>
- Osewska, E. (2017). The Involvement of the Lay Faithful in Consecratio Mundi. The Person and the Challenges, *The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul II*, 7 (2), 81–92, <http://dx.doi.org/10.15633/pch.2183>.
- Richerson, P. J., Boyd, R., Henrich, J. (2010). Gene-culture coevolution in the age of genomics, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 8985–8992, <https://doi.org/10.1073/pnas.0914631107>.

- Piaget, J. (1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*, [Development of child moral judgments], Warszawa: PWN.
- Rydz, E., Walesa, C., Tatala, M. (2017). Structure and Level of Religiosity Test, *Polish Psychological Bulletin*, 48 (1), 20–27, <http://dx.doi.org/10.1515/ppb-2017-0003>.
- Ryś, M. (2015). Caring about Culture. Necessity to Build the Civilization of Love to Protect Family and Marriage, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, [Quarterly Journal Fides et Ratio], 1 (24), 157–171.
- Shulgin, S., Zinkina, J., Korotayev, A. (2019). Religiosity and Aging: age and Cohort Effects and Their Implications for the Future of Religious Values in High-Income OECD Countries, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58 (3), 591–603, <https://doi.org/10.1111/jssr.12613>.
- Skvoretz, J., Fararo, T. J. (1986). Inequality and association, *Current Perspectives in Social Theory*, 7, 29–50.
- Tangney, J.P., Stuewig, J., & Mashek, D.J. (2007). Moral Emotions and Moral Behavior, *Annual Review of Psychology*, 58, 345–372, <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.56.091103.070145>.
- Tatala, M. (2000). *Rozwój uczuć religijnych dzieci przedszkolnych*, [Development of religious feelings of preschool children], Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Tatala, M. (2008). *Odbiór symboli religijnych przez młodzież: rozwojowe badania osób w wieku od 12 do 24 lat*, [Perception of religious symbols in youth: developmental research in people aged 12-24], Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Tatala, M. (2009). Development of prayer in adolescence and youth, *International Journal of Psychology and Counselling*, 1 (7), 113–116.
- Tatala, M. (2020). Wiąż ze wspólnotą osób wierzących w okresie średniej i późnej dorosłości, [Bond with the community of believers in middle and late adulthood], (in:) M. Borowska, K. Kraśniewska (red.), *Konteksty religijności i rodziny* [Contexts of religiosity and family], 231–263, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, <http://dx.doi.org/10.15633/9788374389327.06>.
- Tatala, M., & Walesa, C. (2020). Confirmatory factor analysis of the Style of Religious Experience Scale, *Mental Health, Religion & Culture*, 23 (6), 507–516, <https://doi.org/10.1080/13674676.2019.1642315>.
- Tornstam, L. (1996). Gerotranscendence: The contemplative dimension of aging, *Journal of Aging Studies*, 11 (2), 143–154, [https://doi.org/10.1016/S0890-4065\(97\)90018-9](https://doi.org/10.1016/S0890-4065(97)90018-9).
- Turiel, E. (2006). *Thought, emotions, and social interactional processes in moral development*, (in:) M. Killen, & J. G. Smetana (eds.), *Handbook of moral development*, 7–35, Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Walesa, C. (2005). *Rozwój religijności człowieka, Tom I: Dziecko*, [Development of religiosity. Volume I: Child], Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Walesa, C., Rydz, E. (2019). Religijność osób w okresie starości w ujęciu Czesława Walesy poznawczo-rozwojowej koncepcji religijności, [Religiousness in old age by Czesław Walesa's cognitive-developmental concept of religiousness], (in:) M. Kielar-Turska (ed.), *Starość jak ją widzi psychologia. Siła umysłu w starości*, [Old age as psychology sees it. Power of mind in old age], 513 - 536, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie.
- Walesa, C., Tatala, M. (2020). *Rozwój religijności człowieka. Tom II: Młodość* [Development of religiosity. Volume II: Youth]. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Wilson, E.O. (2000). *Sociobiology: The new synthesis*, Cambridge: Harvard University Press.
- Yilmaz, O., Bahçekapili, H.G. (2015). Without God, everything is permitted? The reciprocal influence of religious and meta-ethical beliefs, *Journal of Experimental Social Psychology*, 58, 95-100, <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.11.013>,
- Zagzebski, L.T. (2007). *The philosophy of religion: an historical introduction*, Vol. 7, Hoboken: John Wiley & Sons.